

ЕКЗИСТЕНЦІАЛЬНО-ДІАЛОГІЧНЕ ПРОЧИТАННЯ РОМАНУ «СОБОР» ОЛЕСЯ ГОНЧАРА В СТАРІШІЙ ШКОЛІ

Стаття присвячена роману Олеся Гончара «Собор». Дослідниця пропонує методику вивчення роману в середній школі. В основу методики покладено ідеї екзистенціалізму і діалогу. Авторка використовує метод проекту. Учні досліджуватимуть проблематику, порушену в романі. Увагу сфокусовано на проблемах збереження духовних цінностей, пам'яток культури, історичної пам'яті. Дослідниця наголошує на актуальності роману О. Гончара.

Ключові слова: роман, середня школа, екзистенціалізм, діалог, метод проекту, проблематика, духовні цінності, актуальність.

Проза Олеся Гончара – яскравий неперебутній феномен національної літератури. Його художні тексти потребують реінтерпретації, особливо в аспекті тлумачення філософських смислів, психологічних колізій, культурологічних алюзій. Письменник-фронтовик сказав своє щире, пережите слово про людину на війні; учасник відновлення Української держави розповів про духовний стан колонізованої нації в середині ХХ століття; інтелектуал-гуманіст запропонував своє образне бачення найгостріших проблем, які постали перед людством.

Пам'ятаю, як 11 лютого 1889 року на установчій конференції Товариства української мови імені Т. Г. Шевченка першим виступав Олесь Гончар, він закінчив свою промову словами: «Історія дає нам шанс, і гріх було б не скористатися ним сповна». Романістика майстра була спрямована на збереження готовності української нації скористатися цим шансом, щойно він виникне. Ми це зробили.

У програмі «Українська література: 10–11 класи: Рівень стандарту, академічний рівень» (2016), ухваленій МОН України, роман «Собор», як і «Людина і зброя», віднесені до рубрики «Додаткове (самостійне) читання» в 11 класі. Обидва твори є актуальними для українського читача: точиться російсько-українська війна – українці воюють проти ворога, як і в романі «Людина і зброя»; нація потребує духовного очищення, єдності, відродження віковичних цінностей, про небезпеку забуття яких застерігає роман «Собор». Думаємо, доцільно дати (за вибором) для самостійного прочитання обидва романи – ті учні, які бажають глибше вивчити літературу, претендують на найвищий бал в оцінюванні своїх літературних знань або просто зацікавилися творчістю Олеся Гончара, проведуть самостійне дослідження одного із цих творів. Літературознавче завдання буде виконане у формі проекту, звіт про який пролунає в класі і збагатить знання однокласників. Підготуємо юних літературознавців до екзистенціально-діалогічного тлумачення твору, реалізувавши відповідні теоретичні засади в конкретиці завдань.

© Г. Токмань, 2018

Екзистенціально-діалогічне прочитання художнього тексту передбачає проникнення в існування літературних героїв і визначення діалогічних зв'язків твору з іншими літературними і позалітературними явищами. Теоретичною засадою вважаємо положення теорії К. Ясперса: «Гуманістична освіта – завжди освіта одиничної людини, котра за допомогою свого буття в становленні здійснює разом з ним вибір» [7, с. 358]. Завдання вчителя української літератури – допомогти *одиничній людині* зробити правильний вибір, який стане кроком до життя, щасливого й цінного для Батьківщини та людства. Тільки так народиться українська політична нація, яка знайде своє гідне місце у світі.

Ян А. Клочовський тісно пов'язав поняття *зустріч* і *діалог*. Виходячи з розуміння зустрічі Г. Марселем, він пише: «Діалог можливий тоді, коли відбувається зустріч. Зустріч – це умова виникнення діалогу» [5, с. 25]. Філософ-екзистенціаліст Г. Марсель уклав у концепт *зустріч* смисл стирання межі між «переді мною» і «у мені» [6, с. 82]. Готуючи учнів до діалогу з художніми текстами Олеся Гончара, слід продумати вивчення життєпису письменника як зустріч із ним у марселівському розумінні поняття, процитувати «Щоденник» митця, спогади про нього, акцентувати дитинство на Полтавщині, студентську відвагу, участь в історичних подіях епохи – боротьбі з німецьким нацизмом на полях боїв Другої світової війни і змаганнях задля здобуття Україною державної незалежності в кінці ХХ століття. Доведемо вплив О. Гончара на розвиток української літератури та громадської думки в Україні. Підкреслимо відхід від канонів соцреалізму. Помірковано про утривалення духовності героїв роману «Людина і зброя» сучасною молоддю (Револуція на граніті, російсько-українська війна). Поховання письменника біля церкви на Байковому цвинтарі пов'яжемо з особливим місцем роману «Собор» у житті письменника та й усієї національної культури.

На документальних прикладах покажемо, як злісно реагувала тоталітарна радянська влада на роман-застереження «Собор» у кінці 1960-х рр. Поставимо питання: чому така негативна реакція? звідки потік сфальшованих гнівних відгуків «робітників»? що так злякало-збурило компартійне чиновництво?

Зацікавивши старшокласників романом «Собор», запитаємо: хто бажає провести самостійне дослідження твору? Під час індивідуальної консультації допоможемо учневі/учням обрати тему дослідження, дамо конкретні завдання й порекомендуємо, як їх виконати.

Головна умова успішного виконання завдання – проведення свого читацького діалогу з художнім текстом. Г.-І. Гадамер прирівнює зустріч із твором мистецтва

до плідної бесіди, до «розкриття назустріч питанню», коли виникає потреба відповісти, до постійного діалогу, в якому щось виявляється і «залишається» [2, с. 137]. Роман «Собор» надзвичайно цікавий сучасникові саме питаннями, які він ставить читачеві – ці питання актуальні, гострі, спрямовані на екзистенційний вибір індивідуума, нації, людства. Тому запропонуємо проект «Проблематика роману „Собор“ Олесь Гончара та її розв’язання»; маємо на увазі розв’язання у смислах: 1) художнє вирішення проблем у тексті твору; 2) мов, індивідуальне їх розуміння.

Нам слід пояснити юнці чи юнакові, що для того, щоб витлумачити текст, треба вслухатися в нього, читати дуже уважно, зупинятися, замислюватися над прочитаним, звертати увагу на образ, метафорику, нотувати свої емоції й думки як реакції на сприйняте. Ян А. Ключовський витлумачив поняття *вчування*, запозичене ним з теорії Едіт Штайн, і зазначив: «Вчування не має характеру зовнішнього спостереження, дає нам можливість проникнення до внутрішніх станів. Вчування ніколи не буває повним» [5, с. 37]. Юний читач не повинен прагнути пояснити текст повністю – слід усвідомлювати його невичерпність і зосереджуватися на тому, що ти відчуваєш і розумієш у творі. Ян А. Ключовський акцентує тезу, важливу для екзистенціально-діалогічного прочитання художнього тексту. Він пише, що діалогічне пізнання «має відкрити переді мною не лише емоційні стани, або ж відверто фізіологічні реакції, що становлять інтимну власність іншої людини, але звернути мою увагу на певні духовні стани, які є власністю іншої особи. Духовні означає, наприклад, переживання цінності, „маю це зробити”» [5, с. 38]. Ця думка філософа може стати засадничою для дослідження роману «Собор», адже у творі провідними є саме духовні стани літературних героїв і навіть самого собору як героя твору. Олесь Гончар пише про цінності – їхні сутності, місце в долі нації, екзистенційне прийняття індивідуумом і готовність захищати («маю це зробити»), демонструє захист духовних цінностей Дмитром Яворницьким, Миколою Баглаєм.

Рекомендуємо учням-дослідникам під час студіювання роману «Собор» використати технологію визначення ідейно-тематичної основи твору, яка вибудована на екзистенціально-діалогічних засадах, позаяк саме так юнки та юнаки зможуть не тільки усвідомити смисли художньо-філософського тексту, а й збагатити власне існування. Вони в уяві ставитимуть себе на місце героїв напруженої психологічно й сюжетно історії, оповіданої в романі.

Узагальнено зміст твору називають його ідейно-тематичною основою. Технологія її шкільної характеристики має взаємопов’язані етапи: визначаємо 1) тему (тематика); 2) проблему (проблематика); 3) ідею (ідейний зміст).

Тема – це явище життя, яке знайшло своє відображення в художньому творі. У великому за обсягом творі висвітлюється не одна тема, а кілька – тематика твору. Тож для того, щоб учні визначили тематика роману

«Собор», слід відповісти на питання: «Які явища життя зображено в романі?» Відповідь становитиме називне речення, бо не повинна мати оцінки, адже на одну тему можуть бути написані твори з різними ідеями, оцінками, світоглядною позицією. Учень має охопити різноманіття тематики твору і водночас виокремити головну тему. Він називає такі явища, як духовне життя українського суспільства середини ХХ століття; буття культурно-історичної пам’ятки нації – собору; історичне минуле України – зокрема події скасування Запорозької Січі та війн ХХ століття на території нашої Батьківщини; існування природи України в умовах індустріалізації економіки; родинне життя кількох українських сімей; історія кохання та інші. Центральною темою роману «Собор» є духовне життя українського суспільства в середині ХХ століття, всі інші її доповнюють, увиразнюють.

Другою сходинкою у визначенні ідейно-тематичного змісту є характеристика проблеми (або проблематики, тобто кола проблем) твору. Проблема – це складне питання, яке автор порушує і художньо досліджує у творі. Тому й шлях її визначення буде відповідним, а саме: слід сформулювати на основі вже окресленої теми запитання, ідеться про питання, яке письменник поставив собі і нам, читачам, проблему, яка проймає весь художній текст. Сформулювати проблему можна у три способи: 1) у формі запитання; 2) одним словом – складним у філософському сенсі; 3) протиставленням.

Проблематику роману «Собор» можна сформулювати як коло таких проблем: Яким є духовний стан українського суспільства в середині ХХ століття? Чи потрібні сучасникам пам’ятки минулого, історична пам’ять, краса? Проблема збереження національних цінностей. Екологічна проблема. Проблема батьків і дітей, духовних засад родинного життя. Чи існує у світі справжнє кохання, яке воно?

Третім етапом є визначення ідеї – провідної думки художнього твору. Юному дослідникові порадимо піти таким шляхом: якщо тема – це констатація життєвого явища, проблема – питання, яке порушене і художньо досліджене у творі, то що таке ідея, як її знайти? – Слід дати відповідь на запитання-проблему твору – так, як дає її твір у цілісності, а ми розуміємо, перегорнувши останню сторінку книги. Важливо нагадати учневі, що він має дати не власну оцінку, а визначити оцінку, яку дав зображеному автор, зрозуміти його думку. Ідея має різні форми: ідея-заклик, ідея-заперечення, ідея-ствердження, ідея-емоційна оцінка, ідея-філософське судження тощо. У великому творі є низка ідей, які складають його ідейний зміст. «Собор» – роман-застереження. Головна тема твору продовжується гострою проблемою і невтішним висновком: Україна хвора на бездуховність – занедбано собори, забуто славне минуле, понівечено Дніпро, зневажено батька й дівчину-сироту. Проте ідеєю-запереченням ідейний зміст твору не обмежується. Є кохання, є сміливі й чисті душі, людина здатна змінюватися, очищуватися після морального падіння, тож не все втрачено. «Собори душ своїх бережіть, друзі!... Собори душ!...» – у художньому світі

твору шкільний учитель арифметики промовляє ці слова «стишеним, утаємниченим голосом», звертаючись до юної закоханої пари, і пропикає «Єлку поглядом зірких оченят» [3, с. 170]. У формі ідеї-заклику автор романтично вказує на духовний вихід із кризи, яку переживала нація посеред ХХ століття.

Спроба самому відповісти на питання, порушені у творі, згода, уточнення, незгода щодо думки автора – наступний етап осмислення «Собору». Діалог із романом, що став знаковим для культури нації, триває, його неприминальне значення (поряд із чисто естетичною насолодою від мистецької краси тексту) – у спонуканні особистості до осмислення мудрості Олесь Гончара, до свого екзистенційного вибору, вибудовування власної ієрархії цінностей. Чотири етапи запропонованої технології – визначення тематики, проблематики, ідейного змісту, власна позиція з порушених питань – спрямовані на розуміння художнього твору і самотворення особистості.

Крім проекту з визначення ідейно-тематичної основи твору загалом, варто пропонувати теми проектів із дослідження окремих проблем, порушених у романі «Собор», адже твір надзвичайно багатий на гостру, цікаву молоді проблематику. Це будуть літературознавчо-контекстні дослідження, особливістю яких є вихід читача за межі літературознавства у простори суміжних гуманітарних і природничих наук, зокрема в історію, політологію, філософію, психологію, екологію. Важливим стане особистісне прочитання смислів тексту, передавання власного настрою і розмислу, викликаних твором.

Окреслимо екзистенційно-діалогічні параметри кількох проблем роману «Собор», які можуть бути цікавим предметом учнівського дослідження.

Проект, присвячений проблемі цінності пам'яток культурно-історичної спадщини, влучно було б назвати словами з роману: «Без міражів не було б віражів». У цьому афористичному, по-юнацькому дотепному римованому висловлюванні міститься глибока думка про вартість духовних цінностей і їхній вплив на вироблення цінностей матеріальних, науково-технічних. Звернімо увагу юнацтва на діалог-дискусію між молодими героями твору Миколою і Геннадієм – студентами-«технарями». На закиди Геннадія про непотрібність сучасній людині («звичайному, простому смертному») собору та інших «міражів» Микола Баглай іронічно відповідає: «Можна прожити і без сорому, і без пісні, і без Рафаеля. Без усього можна, на чому висять охоронні таблиці і на чому їх нема» [3, с. 190]. І ставить зустрічне питання, на яке відповідати кожному – і поколінню, й особистості: «Але чи залишились би ми тоді в повному розумінні слова людьми? Чи не стали б просто юшкоїдами, пожирачами шашликів?» [3, с. 190]. Зустріч із мистецтвом – це доторк довічності, це відчуття смаку свободи, бо творчість – це завжди свобода. Можна порадити старшокласникам звернутися до творчості сучасної американської письменниці Донни Тартт, яка в романі «Щиголь» (Пулітцерівська премія, 2014 р.) висловила подібну думку на прикладі ставлення юного героя до картини «Щиголь» художника Карела Фабріціуса (1622–1654).

Людину завжди хвилюватиме проблема смерті й безсмертя, твори прекрасного дають можливість повірити в те, що є щось вічне в цьому мінливому світі, герой роману О. Гончара передає свої відчуття безсмертя, романтично називає його колір і смак: «Кольору неба! А смак свободи! <...> І якщо вже говорити про безсмертя, то мистецтво стоїть до нього найближче» [3, с. 190]. Письменник тлумачить мистецтво як «невигубний слід людства, його злету, його верхогір'я, на яких панує дух перемоги над смертю, дух незнищенності...» [3, с. 191]. Проте цей невигубний у часі слід можуть знищити люди. Образи нищителів собору автор змальовує опукло, навіть шаржовано – і це також буде досліджено автором проекту як протилежну позицію у вирішенні проблеми, як протилежний голос (М. Бахтін) у романі.

На відміну від згаданого роману Д. Тартт, де проблема мистецтва звучить в екзистенційно-антропологічному вимірі – щодо «Я» індивідуума, підлітка Тео Декера, Олесь Гончар, поряд із роллю собору в «Я» Миколи Баглая, у духовному становленні Єлки, висвітлює місце пам'ятки в історичній долі нації, українства. Цей аспект учнівського пошукового проекту також має бути актуалізований. Ю. Бондаренко, який відкрив методичні шляхи навчання української літератури на філософсько-історичних засадах, слушно твердить: «Філософсько-історична парадигма у вивченні літератури дозволяє розширити коло можливих видів аналізу і поглибити традиційні моделі кожного із застосовуваних в сучасній практиці шляхів дослідження тексту» [1, с. 203]. Науковець пропонує проводити національно-ідеаційний аналіз твору, саме такий тип прочитання тексту доречно застосувати під час реалізації проекту.

Ідея незнищенності нації завдяки спадкоємності волі до свободи – одна з провідних у романі, вона прочитується як відповідь на питання про національно-ідеаційний смисл образу собору. Що означає собор для нації в її історичному бутті? Який був сенс у його зведенні? Що символізуватиме його знищення? Автор висвітлює мотиви тих, хто ухвалив рішення про воздвиження собору, запорозьких козаків, які стали ченцями після зруйнування Січі: «Воздвигнемо, щоб піднісся в небо над цими плавнями, що рибою кишать, над степами, де наші коні випасались, і буде незломлений наш дух жити у святій цій споруді, наша воля сяятиме в небі блиском недосяжних бань. Шаблю вибито з рук, але з серця не вибито дух волі й жадання краси!» [3, с. 100]. Ідучи в розмислі «від супротивного», відповімо на останнє з поставлених питань: знищення собору символізуватиме відмову від духа волі й жадання краси, знакуватиме упокорення й нівечення української нації. Цього не допускають герої роману. Слова О. Гончара суголосні з національною ідеєю – як її сформулював Віталій Дончик у книзі «Любіть Україну, або Яку державу ми будемо?» (2015): «Українська мова і сьогодні виручає нас, підказуючи просте й багатомістке слово воля. Воля, що поєднує два визначальні зараз поняття: воля як свобода і як здатність до рішучих дій. <...> Воля – завжди було написано на прапорах української боротьби. Це слово і

нині, в час нових загроз і викликів, ключове – для нації і кожного з нас» [4, с. 91]. Актуальність роману О. Гончара для нації, яка веде визвольну щодо України російсько-українську війну, безсумнівна.

Зазначимо, що численні історичні мотиви роману «Собор» мають різну міру повноти історичної правди, що зрозуміло з огляду на добу написання. Уже те, що відкрито правду – наприклад, про «Піджаків» (їх ще називали чорносвітниками) як учасників Другої світової війни, про нівечення й руйнацію церков, про безпаспортність-закріпачення колгоспників, пропуску, що дорівнювала легальності існування, лицемірство-риштування як типовий метод діяльності радянської влади – є ідеаційними проривами в українській літературі. Зображення Революційної повстанської армії України під проводом Нестора Махна, згадка про антибільшовицькі повстання є надто неповними, із браком сутності явищ. І це теж слід пояснити юним українцям.

У проекті «Без міражів не було б і віражів» можуть брати участь кілька осіб, кожна з яких висвітлюватиме певний аспект (цінність собору у внутрішньому світі героїв; собор як пам'ятка історії української нації; мистецька краса витвору архітектури) – це дозволить детально відчитати смисли роману, заглибитися в семантичне багатство тексту, зробить проект в цілому повнішим, змістовнішим. Висвітлюючи питання мистецької краси собору як витвору архітектури, старшокласник звернеться до питань культури бароко, підготує відповідну мультимедійну презентацію, проте головним буде дослідження персоніфікованого образу собору в тексті роману – його вигляду, душі храму, реакцій на зовнішній світ. У цій частині проекту слід показати, що роман не тільки розповідає про духовні цінності, він сам їх містить. Краса образу собору у творі, майстерна поетика, духовність, закладена автором у кожне слово про козацький храм, є непроминальним явищем національної культури. Слово Олесея Гончара про собор у романі – це драматична поема в прозі, дана фрагментами по всьому тексту. «...Собор ще повен далекою музикою, гримить обвалом літургій, перелуное православними месами, піснеспівами, шепоче жагою спокут, він ще повен гріхами, в яких тут калялись, і сповідями, і сльозами, і екстазом людських поривів, надій...» [3, с. 5]; «Німотна музика собору, музика отих гармонійно піднятих у небо бань-куполів – вона для тебе реально існує, ти здатен її чути, хоча інші, здається, до неї глухі» [3, с. 16]; «Посеред собору кучугура комбікорму, далі звалені цупкі паперові мішки з суперфосфатом, ще далі, в кутку, обгризений, темного дерева іконостас з різьбленими гронами та виноградним листям» [3, с. 38]; «Без таблиці тієї, кимось давно прибитої, став одразу він якийсь беззахисний, безборонний, списаний із життя, приречений на злам» [3, с. 95]; «Він усе бачить і бачив усе. <...> Повен, повен всього! Темрявою ночі окутаний, зірок дістає шоломами своїх бань крутолобих» [3, с. 269]. Олесь Гончар ставить перед читачем філософське питання, на яке кожний відповідь сам, а відповідь перетвориться на одну із засад існування особистості, її світогляду, картини світу: «Чи

так уже й вищезло усе?» [3, с. 269]. Це – той момент у художньому тексті, коли його сенс параболізується, виходить за рамки прямого адресування: питання нібито стосується тільки собору: «Чи береже він у собі відгомін життя невмирущого, мигтіння списів запорозьких, різноголосося ярмаркового люду...» [3, с. 269]. Проте цілком припустимо витлумачити його ширше – чи є щось незнищенне у світі людей, смертних, приречених на відходження? У романі О. Гончара собор – це знак того, що є. А от що саме вважати вічним, – рішення кожної людини, твір українського романіста допоможе зробити вибір цінностей, які ти вважаєш непроминальними.

Отже, екзистенціально-діалогічне прочитання роману Олесея Гончара в старшій школі передбачає діалог читача з текстом на екзистенційному рівні, що викликане передовсім художньою природою цього твору, його екзистенціальною проблематикою. Внутрішнє, унікальне, вільне у свободі вибору існування індивідуума, як і нації, може бути загрозеним і потребувати протистояння зовнішнім і внутрішнім викликам. Юні громадяни України побачать своїх однолітків і Україну в цілому у важкі моменти загрози втратити свою сутність, неповторне і вільне «Я». Усвідомлять паралелі-діалоги між долями Єлки й України, між образами собору і національними духовними цінностями, між концептами мистецтва і вічності. Цікава форма учнівського проекту, спрямованого на дослідження проблематики гострого, викривального і філософського роману, допоможе юним українцям знайти Україну, красу, свободу в собі, а також відчутти інтерсуб'єктну єдність із «Ми» української нації.

Література

1. Бондаренко Ю. І. Теорія і практика навчання української літератури на філософсько-історичних засадах у старших класах загальноосвітньої школи : [монографія] / Ю. І. Бондаренко. – Ніжин : НДУ ім. Гоголя, 2009. – 351 с.
2. Гадамер Г.-Г. Філософія и литература / Г.-Г. Гадамер // Гадамер Г.-Г. Актуальность прекрасного ; пер. с нем. А. Я. Ярина. – М. : Искусство, 1991. – 368 с.
3. Гончар О. Собор / Олесь Гончар. – К. : Дніпро, 1989. – 270 с.
4. Дончик В. Любись Україну, або Яку державу ми будемо? / Віталій Дончик. – К. : Літературна Україна, 2015. – 128 с.
5. Ключовський Ян А. Філософія діалогу / Ян А. Ключовський ; пер. з польської К. Рассудіної. – К. : Дух і літера, 2013. – 224 с.
6. Марсель Г. Онтологическое таинство и конкретное приближение к нему / Г. Марсель // Трагическая мудрость философии: Избранные работы / Г. Марсель ; пер. с фр., сост., вступ. ст. и примеч. Г. Тавризян. – М. : Изд-во гуманитарной литературы, 1995. – С. 72–106.
7. Ясперс К. Духовная ситуация времени / Карл Ясперс ; пер. с нем. М. И. Левиной // Смысл и назначение истории / Карл Ясперс. – М. : Республика, 1994. – С. 288–419.

Hanna Tokman

**EXISTENTIAL-DIALOGIC INTERPRETATION
OF THE NOVEL «CATHEDRAL» («SOBOR»)
BY OLES HONCHAR IN HIGH SCHOOLS**

The article is devoted to the novel «Cathedral» by Oles Gonchar. The researcher offers a method for studying the novel in Secondary School. The basis of the methodology is the idea of existentialism and dialogue. The author uses the

project method. Student will investigate the problems encountered in the novel. Attention is focused on the problems of preserving spiritual values, cultural monuments, historical memory. The researcher emphasizes the relevance of the novel O. Gonchar.

Key words: *novel, Secondary School, existentialism, dialogue, project method, problems, spiritual values, relevance.*

Надійшла до редакції 06.03.2018 р

